

הרב יהודה זולדן, באר יהודה – סנהדרין, פרקים א-ב, עמ' 500-515

שיעור לה

ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל

(סנהדרין כא ע"ב – כב ע"א)

פתיחה

א. בית דינו של עזרא הם הנקראים אנשי כנסת הגדולה
ב. ברר תלמודו לפני ברוך בן נריה – הנביא, הסופר והכהן
ג. ממשיכו של משה רבנו
ד. תרגם את התורה שבכתב
ה. ניקד את תורת משה ושינה את הכתב
סיכום

פתיחה

בגמ' (כא ע"ב) הובאה תוספתא (ד, ז) בה נאמר:

תניא, רבי יוסי אומר: ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל, אילמלא קדמו משה. במשה הוא אומר: "ומשה עלה אל האלקים" (שמות יט, ג), בעזרא הוא אומר: "הוא עזרא עלה מבבל" (עזרא ז, ו). מה עלייה האמור כאן תורה, אף עלייה האמור להלן תורה. במשה הוא אומר: "ואותי צוה ה' בעת ההיא ללמד אתכם חקים ומשפטים" (דברים ז, יד), בעזרא הוא אומר: "כי עזרא הכין לבבו לדרש את תורת ה' ולעשת וללמד בישראל חק ומשפט" (עזרא ז, י).

ואף על פי שלא ניתנה תורה על ידו, נשתנה על ידו הכתב, שנאמר: "וכתב הנשתון כתוב ארמית ומתרגם ארמית" (עזרא ד, ז), וכתוב: "לא כהלין כתבא למקרא ופשרא להודעה למלכא" (דניאל ה, ח), וכתוב: "וכתב את משנה התורה הזאת" (דברים יז, יח), כתב הראוי להשתנות. למה נקרא אשורית? שעלה עמהם מאשור.

נעיין בדמותו של עזרא הסופר ובהנהגתו, בתקופה שלפני עלייתו ארצה, ובמשמעות האמירה שראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל ובהשוואה למשה רבנו, ושינוי הכתב על ידו.

א. בית דינו של עזרא הם הנקראים אנשי כנסת הגדולה

הפרקים הראשונים של ספר עזרא (פרקים א-ו), עוסקים בעלייה הראשונה ארצה מבבל, בהנהגתם של יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול וזרובבל בן שאלתיאל, במאבקהם עם הגויים מסביב על בניין הבית, הפסקת הבניין, חידוש הרשיון, השלמת הבניין, חנוכתו, וחגיגת הפסח בו. עזרא לא נזכר בהם כלל. הוא מופיע רק עם עלייתו ארצה (עזרא ז).

לפי דברי ר' יהושע בן קרחה, עזרא הוא הנביא מלאכי (מגילה טו ע"א) אחרון הנביאים. הוא הנביא שסיים את תקופת הנבואה, בציפייה לחידוש הנבואה בישראל: "הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא, לפני בוא יום ה' הגדול והנורא" (מלאכי ג, כג).¹

עזרא הוא נביא, וגם סופר – חכם, מאנשי כנסת הגדולה. ימיו הם בשלב המעבר מהתורה שבכתב, לתורה שבעל פה (משנה אבות א, א):

1 ראה: הרב צבי יהודה קוק, אור לנתיבתי, עמ' פח; מאורות הראיה, חנוכה, עמ' קכג.

משה קבל תורה מסיני, ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים, וזקנים לנביאים, ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה.

הרמב"ם (הקדמה ליד החזקה) האריך לפרט את סדר השתלשלות מסירת התורה, על בסיס המשנה באבות, וכך הוא כתב על שלב מסירת התורה מהנביאים לאנשי כנסת הגדולה:

וירמיה קיבל מצפניה ובית דינו. וברוך בן נריה קיבל מירמיה ובית דינו. ועזרא ובית דינו קיבלו מברוך בן נריה ובית דינו. בית דינו של עזרא הם הנקראים אנשי כנסת הגדולה, והם חגי זכריה ומלאכי דניאל וחנוניה ומישאל ועזריה ונחמיה בן חכליה ומרדכי בלשן וזרובבל, והרבה חכמים עמיהם תשלום מאה ועשרים זקנים.

בתקופה זו, בתחילת בית שני נחתמה התורה שבכתב והסתלקה הנבואה מישראל, והתחיל מהלך חדש במסירת התורה בישראל – התורה שבעל פה, וכדברי הרב צדוק הכהן מלובלין (רסיסי לילה, עמ' 160-161):

התחלת גילוי תורה שבעל פה היה מעת חתימת הנבואה וסילוק גילוי השכינה בישראל שלא היה בבית שני... בתחילה משה רבנו ע"ה הוא שקיבל תורה מסיני והוא הנהיג תורה שבכתב ממש. ואחר כך יהושע שהאציל משה רבנו ע"ה מהודו עליו והוא כממוצע בין משה רבנו ע"ה לשאר נביאים. ואחר כך לזקנים והם שהאריכו ימים אחר יהושע והיו גם כן מדור המדבר תלמידיו של משה רבנו שהשיגו עדין הנהגת תורה שבכתב דמשה רבנו... ואחר כך לנביאים בהנהגת הנבואה ואח"כ לאנשי כנסת הגדולה בהנהגת תורה שבעל פה. ומשם והלאה שייך הקבלה פה אל פה, דדברים שבכתב אי אפשר לאומרם בעל פה (גיטין ס ע"ב), שאי אפשר להשיג האמיתות שבלב החכם אלא בקבלה מפה אל פה.

הנבואה הסתיימה, ובמקביל צמחה התורה שבעל פה (הרא"ה קוק, אגרות הראיה, א, עמ' דש):

ימי השכלול הלימודי הבא בסילוק רוח הקדש הוא צעד נסיגה לאחור, אף על פי שיש בו כמה מעלות טובות. וזהו יסוד הבית השני, שהיה מסולק שכינה ורוח הקדש וממולא באור תורה וחכמה.

עזרא יחד עם נביאים ואישי ציבור נוספים, ייסדו את ה"כנסת הגדולה". תפקידם וייעודם, מתבטא בדבריהם במשנה הבאה בפרקי אבות (אבות א, ב):

הם אמרו שלשה דברים: הוו מתונים בדין, והעמידו תלמידים הרבה, ועשו סייג לתורה.

אנשי כנסת הגדולה עסקו בהתקנת תקנות חדשות, גזירות וסייגים, ובלימוד תורה שבכתב ושבעל פה. זוהי תמצית פעילותם של אנשי כנסת הגדולה. מעטים הם המקורות על תקופת אנשי כנסת הגדולה ופעילותם, אך מהמעט שיש ניתן ללמוד על ההיקף והתחומים בהם הם עסקו. הם תיקנו ברכות ותפילות קדושות והבדלות² ותקנות נוספות³, גזרו גזירות⁴ והם חותמי המקרא וכותבי ספריו האחרונים⁵.

בתחילת בית שני פסקה הנבואה, אותו שפע עליון היורד ממרום, והתחילה הנהגה שבאה מלמטה, מכוחו של הציבור ומנהיגיו והתאפיינה בהתקנת תקנות גזירות וסייגים (הרא"ה קוק, עין איה – ברכות, א, עמ' 10):

2 ברכות לג ע"א; יומא סט ע"ב; מגילה כה ע"א; רמב"ם הל' תפילה א, ד.

3 ירושלמי מגילה ד, א; בבא קמא פב ע"א; מגילה לא ע"ב.

4 רות רבה [וילנא] פרשה ד ד"ה ה; שכל טוב [בובר] בראשית פרק כב ד"ה ד"א ויעקב.

5 ירושלמי שקלים ה, א; בבא בתרא טו ע"א.

בית הראשון היה קדושת הסגולה גדולה מאד, שהיתה השכינה שורה בהם בגלוי. ובית שני היתה קדושת הסגולה קטנה לערך הבית הראשון, אבל היה בה קדושת המעשים גדולה, שבו היו אנשי כנסת הגדולה, ונתרבו כמה מצות דרבנן, שזהו הכל קדושת המעשים. אלא שקדושת הסגולה לא היתה כל כך גדולה כבבית ראשון.

"קדושת המעשים" הם התקנות הגזירות וההנהגות שנוסדו בתקופה שלאחר סיום הנבואה בישראל, תקופת אנשי כנסת הגדולה. עזרא עצמו תיקן תקנות רבות, ואחריו הוסיפו אנשי כנסת הגדולה הבאים אחריו.

ב. ברר תלמודו לפני ברוך בן נריה – הנביא, הסופר והכהן

הנהגה זו של עזרא ואנשי כנסת הגדולה ינקה את כוחה מאחרוני הנביאים, מאלה שעוד ניבאו בבית ראשון (שיר השירים רבה [וילנא] פרשה ה, א):

עזרא וסיעתו וחבורתו לא עלו באותה שעה. ולמה לא עלה באותה שעה? עזרא שהיה צריך לברר תלמודו לפני ברוך בן נריה. ויעלה ברוך בן נריה? אלא אמרי, ברוך בן נריה אדם גדול וישיש היה, ואפילו בגלקטיקא (=אלונקה) לא היה יכול להטען.

עזרא יכול היה לעלות כבר בעלייה הראשונה עם זרובבל ויהושע, מיד עם הצהרת כורש, אך הוא לא עלה. עזרא התעכב בבבל, על מנת לספוג ולקלוט עוד ועוד מתורתם – נבואתם של הדורות הקודמים – מברוך בן נריה.

ברוך בן נריה היה נביא (מגילה יד ע"ב), ואף נחשב מבין הנביאים הראשונים (ירושלמי סוטה ט, יג). הוא ניבא בשנת שתיים לדריש (מגילה טו ע"א), השנה בה חודש הרשיון לבניין בית שני (עזרא ד, כד). ברוך בן נריה היה גם כהן (מגילה יד ע"ב): "שמונה נביאים והם כהנים יצאו מרחב הזונה, ואלו הן: נריה, ברוך, ושריה, מחסיה, ירמיה, חלקיה, חנמאל, ושלוש". כך מופיע גם במדרש (במדבר רבה [וילנא] פרשה ח, ט):

מצינו ברחב הזונה על שהכניסה את המרגלים לביתה ומלטה אותם העלה עליה הקב"ה כאלו עמו עשתה ונתן לה שכרה, וכן הוא אומר "ותקח האשה את שני האנשים" ותצפנם, (יהושע ב, ד). אין כתיב כאן אלא "ותצפנו". ומה שכר נטלה? שנשאו מבנותיה לכהונה וילדו בנים שהיו עומדים ומשמשים על גבי המזבח, והיו נכנסין למקדש ומברכין את ישראל בשם המפורש, ואלו הן: ברוך בן נריה, ושריה בן מחסיה, וירמיה בן חלקיה, וחנמאל בן שלום.

ברוך היה גם סופרו של ירמיהו הנביא (ירמיהו לו, ד; ח; מה, א). הוא היה מעין תורה שבעל פה, של ירמיהו. ירמיהו היה מנבא, אומר את הקינות (מנחות ל ע"א רש"י ד"ה כמו), וברוך היה כותב את הדברים על ספר, והיה אומר אחר כך את הדברים בפני העם (ירמיהו לו, ד, יח): "ויקרא ירמיהו את ברוך בן נריה ויכתב ברוך מפי ירמיהו את כל דברי ה' אשר דבר אליו על מגלת ספר... ויאמר להם ברוך מפיו יקרא אלי את כל הדברים האלה ואני כותב על הספר בדיו". ברוך היה משרידי הנביאים של בית ראשון, חלק משלב המעבר. הוא היה סופרו של הנביא, דורש בשמו, ונוהג בכך כהנהגת תורה שבעל פה. בספר ירמיהו מסופר אף שהוא התכונן לקבל נבואה ולא קיבל (ירמיהו מה, א-ה):

הדבר אשר דבר ירמיהו הנביא אל ברוך בן נריה בכתבו את הדברים האלה על ספר מפי ירמיהו בשנה הרבעית ליהויקים בן יאשיהו מלך יהודה לאמר. כה אמר ה' אלקי ישראל עליך ברוך. אמרת אוי נא לי כי יסף ה' יגון על מכאבי יגעי באנחתי ומנוחה לא מצאתי. כה תאמר אליו כה אמר ה' הנה אשר בניתי אני הרס ואת אשר נטעתי אני נתש ואת כל הארץ היא. ואתה תבקש לך גדלות

אל תבקש כי הנני מביא רעה על כל בשר נאם ה' ונתתי לך את נפשך לשלל על כל המקמות אשר תלך שם.

מה פשר הדברים שאמר ירמיהו לברוך? במדרש (מכילתא דרבי ישמעאל בא – מס' דפסחא בא פרשה א ד"ה לאמר) נאמר:

אתה מוצא בברוך בן נריה שהיה מתרעם לפני המקום. "אמרת אוי נא לי כי יסף ה' יגון על מכאובי" (ירמיה מה, ג). מה נשתניתי אני מכל תלמידי הנביאים. יהושע שמש משה, ושרתה עליו רוח הקודש. אלישע שמש אליהו, ושרתה עליו רוח הקודש. מה נשתניתי אני מכל תלמידי הנביאים? "יגעתי באנחתי ומנוחה לא מצאתי" (שם). ואין מנוחה אלא נבואה שנאמר: "ותנח עליהם הרוח" (במדבר יא, כו). ואומר: "נחה רוח אליהו על אלישע" (מלכים ב ב, טו). ואומר: "ונחה עליו רוח ה'" (ישעיה יא, ב).

הרמב"ם (מורה הנבוכים, ב, לב) הסביר שהוא אף הכין עצמו לנבואה, ואף על פי כן נמנעה ממנו הנבואה:

הנה תדע זה מענין ברוך בן נריה שהוא הלך אחרי ירמיהו והכינו ולמדו, והיה מקוה להתנבא ונמנע, כמו שכתוב "יגעתי באנחתי ומנוחה לא מצאתי" ונאמר לו ע"י ירמיה "כה אמר ה' כה תאמר אליו, ואתה תבקש לך גדולות אל תבקש".

ייתכן שהיו נביאים נוספים שהכינו עצמם לנבואה והיא נמנעה מהם. נראה שאצל ברוך בן נריה, סיבת הימנעות הנבואה ממנו היא התקופה בה פעל, בשלב בו נמסרה התורה מהנביאים לאנשי כנסת הגדולה, שלב מעבר זה התבטא גם בהימנעות הנבואה לפרק זמן מסוים גם אצל מי שראוי לה. מסירת התורה היא מבורך לעזרא, ולכן שניהם נביאים וסופרים.

ברוך בן נריה היה נביא, סופר וכהן, וגם עזרא היה נביא, סופר וכהן. הוא: "בן פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן הראש. הוא עזרא עלה מבבל והוא ספר מהיר בתורת משה" (עזרא ז, ה-ו). "עזרא הכהן הסופר" (נחמיה יב, כו). "ואמר רבי אחא: כתיב 'עזרא הכהן הסופר'. מה תלמוד לומר 'סופר'? אלא כשם שהיה סופר בדברי תורה, כך היה סופר בדברי חכמים" (ירושלמי שקלים ה, א). עזרא ראה עצמו כממשיך דרכם של הנביאים הראשונים, ובאופן מיוחד ממשיך דרכו של ברוך בן נריה שהיה נביא בעצמו, אך נהג גם משהו מהנהגתה של תורה שבעל פה (פרקי דרבי אליעזר [היגר] פרק נב):

כתוב אחד אומר: "ויאמר עבד מלך הכושי" (ירמיהו לח, יב). וכי עבד כושי היה? והלא ברוך בן נריה היה? אלא מה כושי זה גופו משונה מן הבריות, כך ברוך בן נריה משונה בדרכיו ובמעשיו הטובים.

משונה במובן החיובי של המילה, מנהיג הנהגה חדשה שאיננה רגילה. היה מוציא ומביא את דברי הנביא, סופרו של הנביא.

בתחילת ימי הבית השני היו נביאים – חגי זכריה ומלאכי, שאף הדריכו את העם בבניין הבית (זבחים סב ע"א), אך עזרא לא היה שותף בבניין הבית. "רב ואיתימא רב שמואל בר מרתא: גדול תלמוד תורה יותר מבנין בית המקדש, שכל זמן שברוך בן נריה קיים – לא הניחו עזרא ועלה" (מגילה טז ע"ב). אין הכוונה שיש עדיפות מוחלטת ללימוד תורה, גם על חשבון בניין המקדש. מצוות בניין המקדש היא חובה שמוטלת על כלל ישראל. אך יש מצבים בהם אדם מסוים איננו שותף עם הכלל, ועושה מעשה אחר. הדוגמה היא העדפתו של עזרא, במודע, להישאר בבבל ולא להיות ממייסדי הבית, ולמצות עד תום את האפשרות ללמוד משרידי הדור שלפני החורבן. כך הסביר ר' יהודה הלוי (כוזרי ג, סה):

כי הנבואה התמידה עם אנשי בית שני ארבעים שנה, מהזקנים הנעזרים בכח השכינה שהיתה בבית ראשון, שהנבואה הנקנית נסתלקה בהסתלק השכינה, ולא היו מקוים לה אלא בעת מופלא ובעבור כח גדול, כמו אברהם ומשה והמשיח שאנחנו מקוים ואליהו והדומים להם, אשר הם בעצמם מעון לשכינה, ובהמצאם יקנו הנמצאים מדרגת הנבואה. ונשאר לעם בשובם אל הבית חגי זכריה ועזרא וזולתם. ואחר הארבעים שנה היה המון החכמים הנקראים אנשי כנסת הגדולה, ולא יספרו מרוב, והם שעלו עם זרובבל סמכו קבלתם אל הנביאים, כאשר אמרו: ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה.

"מהזקנים הנעזרים בכח השכינה שהיתה בבית ראשון" – המשכיות רצופה בין השכינה במדרגתה הנבואית שבבית ראשון, לזו שהתחילה בבית שני. ברוך בן נריה הוא מאחורני בית ראשון, ועזרא מראשוני בית שני. ברוך האריך ימים, היה פעיל בימי החורבן, חי כל תקופת הגלות, וזכה לראות בשיבת עם ישראל לארצו. הוא היה זקן, שאף על אלונקה לא ניתן להעלותו, כבא לומר שהמהלך הקודם מוצה, ומכוחו מתחיל מהלך חדש. רק משמת ברוך, עלה עזרא לארץ. בבירור תלמודו בפני ברוך, הוא העמיק את הרצף ואת ההמשכיות שיש בין שתי התקופות למרות השוני שבאופי לימוד התורה והדרכתה. בין בית ראשון לבית שני, בין הנביאים לאנשי כנסת הגדולה, בין התורה שבכתב לבין התורה שבעל פה.

ג. ממשיכו של משה רבנו

עזרא סגר את השלב האחרון במסירת התורה שבכתב מיום נתינתה "ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה" (אבות א, א). ממנו התחילה תקופה חדשה – תורה שבעל פה. בדברי התוספתא (ד, ז; כא ע"ב) יש הקבלה בין השלב הראשון לשלב האחרון, בין משה רבנו המקבל ראשון את התורה מידי הקב"ה, לבין עזרא האחרון לו נמסרה התורה שבכתב:

תניא, רבי יוסי אומר: ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל, אילמלא קדמו משה. במשה הוא אומר: "ומשה עלה אל האלקים" (שמות יט, ג), בעזרא הוא אומר: "הוא עזרא עלה מבבל" (עזרא ז, ו). מה עלייה האמור כאן תורה – אף עלייה האמור להלן תורה.

עזרא מוערך כמי שראוי שתינתן תורה על ידו לישראל. משה קיבל את התורה שבכתב, ועזרא את התורה שבעל פה. "חזרה וניתנה להם בימי עזרא". משה עלה למרום לקבל את התורה האלוקית השמימית, ושב ולימדה כאן לכל ישראל. התורה שבכתב היא עליונה וגבוהה למעלה מכל היגיון ושכל, והיא ניתנה לנו מלמעלה למטה. משה קיבל את התורה כולה (ירושלמי פאה ב, ד): "אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד להורות לפני רבו כבר נאמר למשה בסיני", וכעת הגיע השלב בו יש לחשוף את הדברים מלמטה, וכדברי הרא"ה קוק (אורות התורה א, ג): "יניקת תורה שבעל פה היא בגניזו מן השמים ובגילוי מהארץ".⁶ עזרא עלה מבבל לארץ על מנת לדרוש את התורה, מלמטה כלפי מעלה. הוא עלה ממקום בו יעסקו אחר כך בתורה שבעל פה – בתלמוד בבלי.⁷ מה עלייה האמורה אצל משה תורה – תורה שבכתב, אף עלייה האמורה אצל עזרא תורה – תורה שבעל פה.⁸

במקום אחר, הסביר הרא"ה קוק (שמועות ראייה, ויקרא – דברים, עמ' 132) את ההבדל בין משה רבנו לבין עזרא:

6 ראה: הרא"ה קוק, אורות התורה, פרק א. דברים דומים: ר' צדוק הכהן מלובלין, רסיסי לילה, אות נו.
7 ראה: ר' צדוק הכהן מלובלין, פרי צדיק, קדושת השבת, מאמר ז, עמ' כט: "כשנחבר בית המקדש חזרו למטעתן לבבל שמשם התחלת הנטיעה ושם נתייסד התלמוד בבלי סוד התורה שבעל פה במחשכים (סנהדרין כד ע"א); דובר צדק, עמ' ריב: "בבל היא אחוריים דארץ ישראל", ועוד פעמים רבות בכתביו.
8 ההשוואה בין משה לבין עזרא מתקשרת לתקנת קריאה בתורה. ראה: ירושלמי מגילה ד, א; בבא קמא פב ע"א; רמב"ם הל' תפילה יב, א.

משה רבנו חסרו לו כוחה וזכותה של ארץ ישראל, ולכן למרות כפיית העם תחת ההר לא היה מושג הכלל שלם עד שעברו את הירדן. ואילו עזרא שפעל בארץ ישראל הביא את ענין הכלל להשלמתו ע"י חזרה מהגולה, שיבת ציון, סילוק עבודה זרה והעמדת משפט התורה.⁹

ד. תרגום את התורה שבכתב

בתוספתא (ד, ז) שהובאה בגמ' (כא ע"ב) השוואה נוספת בין משה רבנו לבין עזרא:

במשה הוא אומר: "ואותי צוה ה' בעת ההיא ללמד אתכם חקים ומשפטים" (דברים ד, יד), בעזרא הוא אומר: "כי עזרא הכין לבבו לדרש את תורת ה' ולעשת וללמד בישראל חק ומשפט" (עזרא ז, י) (כב ע"א).

משה רבנו ועזרא לימדו בישראל חוק ומשפט – תורה שבכתב: "ללמד אתכם חוקים ומשפטים" (דברים ד, יד), "וללמד בישראל חק ומשפט" (עזרא ז, י). עזרא גם דרש את התורה – תורה שבעל פה: "כי עזרא הכין לבבו לדרוש את תורת ה'" (עזרא שם). דרישת התורה היא פירושה ותרגומה. עזרא הוא זה שתרגם את התורה (ירושלמי מגילה ד, א):

מניין לתרגום? רבי זעורא בשם רב חננאל: "ויקראו בספר תורת האלוקים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא" (נחמיה ח, ח). "ויקראו בספר תורת האלוקים" זה המקרא. "מפורש" זה תרגום. "ושום שכל" אילו הטעמים. "ויבינו במקרא" זה המסורת. ויש אומרים: אילו ההכרעים ויש אומרים: אילו ראשי פסוקים.¹⁰

הפסוק המובא הוא מספר נחמיה, בו מסופר על עזרא שתרגם – לימד את העם תורה. תרגום התורה בעת הקריאה בתורה במשך כל ימות השנה, הוא פיתוח תקנה בה החל משה רבנו (רמב"ם הל' תפילה יב, י):

... מימות עזרא נהגו שיהא שם תורגמן מתרגם לעם מה שהקורא קורא בתורה כדי שיבינו ענין הדברים.

עזרא הרחיב את תקנת הקריאה בתורה בפרשנות ובתרגום, ובפני קבוצות שלא היו שומעים את קריאת התורה. כך הסביר הרב יוסף דב סולובייצ'יק ("קריאת התורה בשבת בשני וחמישי", שיעורים לזכר אבא מארי ז"ל, א, עמ' קעו-קצז):

במקביל לשיעור עשרה פסוקים ומאותה סיבה הוסיף עזרא תקנה שניה: תרגום. על פי תקנתו, אין להסתפק בקריאה לשם לימוד, אלא צריך ללמוד תורה שבעל פה בציבור, ומי שרוצה לצאת ידי קריאת התורה צריך לקרוא בתורה שבכתב לשם לימוד מבחינת וענתה השירה הזאת לפניו, וגם לפרש את הקריאה בחלות שם תושבע"פ. לכן תיקן עזרא שתי תקנות: תורה שבכתב בתורת לימוד, ושתהא תורה שבע"פ עצמה נלמדת ברבים.

תרגום התורה בפני העם נעשה במעמד של קבלת תורה, והוא שונה באופיו ממעמד קבלת התורה בהר סיני. מתן תורה בסיני היה בנוכחות כל העם שעמדו תחת ההר ושמעו את קול ה' מדבר אליהם. הם היו במעמד של מקבלים. לא פעלו דבר בעת קבלת התורה. המעמד של עזרא הוא אחר, ודומה יותר למעמד קבלת התורה בארץ ישראל, בהר גריזים ובהר עיבל. אז עמדו שישה שבטים על הר גריזים ושישה שבטים על הר עיבל, הלוויים הזהירו את העם, והעם ענה אמן. באופן דומה עשה עזרא כשהוא כינס את כל הקהל – אנשים,

9 בהרחבה: מהר"ל, תפארת ישראל, פרק סד.

10 דברים דומים בבבלי מגילה ג ע"א. ראה עוד: זוהר, כרך ב (שמות) פרשת ויקהל דף רה ע"ב (מהדורת הסולם, עמ' עא אות ריז).

נשים וכל מבין לשמוע, וקרא בפניהם את התורה (נחמיה ח). הוא לא רק קרא, אלא גם פירש והסביר: "והלויים מבינים את העם לתורה... ויקראו בספר בתורת האלוקים מפורש, ושום שכל ויבינו במקרא" (נחמיה ח, ז-ח). עזרא העמיד שישה אנשים מימינו ושישה משמאלו: "ויעמוד אצלו מתתיה ושמע ועניה ואוריה וחלקיה ומעשיה על ימינו ומשמאלו פדיה ומישאל ומלכיה וחשם וחשבדנה זכריה משלם" (שם ד), והעם ענה אמן אחר הקריאה: "ויענו כל העם אמן אמן במועל ידיהם" (שם ו). העם גם בכה למשמע הקריאה בתורה, והלויים היסו אותם והסבירו להם שעליהם לשמוח: "כי בוכים כל העם כשמעם את דברי התורה... והלויים מחשים לכל העם לאמור הסו כי היום קדוש ואל תעצבו" (שם ט-יא).¹¹

בימי משה רבנו ניתנה תורה לעם ישראל בהר סיני, ונדרשה השלמה של קבלת תורה ארץ ישראלית. יהושע בן נון קיים מעמד זה בביאה הראשונה של עם ישראל לארץ, וכעת עשה כן עזרא בביאה השנייה.

ה. ניקד את תורת משה ושינה את הכתב

עזרא אף ניקד את ספר התורה שכתב משה (פסקי תוספות, מנחות סי' רלא):

שכתב עזרא התורה, עשה נקודה. אמר: אם יאמר משה למה נקדת? אשיב: הלא לא מחקתי.¹²

משה רבנו כתב את התורה בצורה גולמית, נסתרת, ועזרא חשף וגילה את הנסתרות שבתורה. הנקודות שמעל האותיות הן צורות של פרשנות, של הדגשה. יש בתורה נגלה ונסתר. התורה שבכתב היא בבחינת נסתר, והתורה שבעל פה היא בבחינת נגלה. תשובת עזרא "לא מחקתי", באה לומר שהתורה שבעל פה אינה באה להחליף את התורה, למחוק ולשנות, אלא לעטר בנקודות כתרים ותגים את הכתוב, כדרך של דרישה וכפרשנות לגלום ולכתוב בפנים.

עזרא שינה את הכתב של התורה (תוספתא ד, ז-ח; כא ע"ב – כב ע"א):

אמר מר זוטרא ואיתימא מר עוקבא: בתחלה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי ולשון הקודש, חזרה וניתנה להם בימי עזרא בכתב אשורית ולשון ארמי. ביררו להן לישראל כתב אשורית ולשון הקודש, והניחו להדיוטות כתב עברית ולשון ארמי.

מאן הדיוטות? אמר רב חסדא: כותאי. מאי כתב עברית? אמר רב חסדא: כתב ליבונאה. ר' יוסי אומר... ואף על פי שלא ניתנה תורה על ידו, נשתנה על ידו הכתב, שנאמר: "וכתב הנשתון כתוב ארמית ומתרגם ארמית" (עזרא ד, ז), וכתב: "לא כהלין כתבא למקרא ופשרא להודעה למלכא" (דניאל ה, ח), וכתב: "וכתב את משנה התורה הזאת" (דברים יז, יח), כתב הראוי להשתנות. למה נקרא אשורית – שעלה עמהם מאשור.

תניא, רבי אומר: בתחלה בכתב זה ניתנה תורה לישראל, כיון שחטאו נהפך להן לרועץ, כיון שחזרו בהן החזירו להם, שנאמר: "שובו לבצרון אסירי התקוה גם היום מגיד משנה אשיב לך" (זכריה ט, יב). למה נקרא שמה אשורית? שמאושרת בכתב.

רבי שמעון בן אלעזר אומר משום רבי אליעזר בן פרטא שאמר משום רבי אלעזר המודעי: כתב זה לא נשתנה כל עיקר, שנאמר: "ווי העמודים" (שמות כז, י); מה עמודים לא נשתנו, אף וויים לא

11 הבכי בעקבות שמיעת הכתוב בתורה מזכיר את המסופר על קריאת התורה בפני יאשיהו המלך ובעקבות הקריאה הוא קרע את בגדיו (דברי הימים ב לד, יט). במדרש הגדול נאמר שהפס' שנקרא בפניו היה: "ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לעשות אותם" (דברים כז, כו. ובמדרש שם). זהו פסוק מהתוכחה של פרשת כי תבוא, וייתכן שאף כאן, עזרא קרא בפני העם תוכחה זו, שהיא חלק מהקריאה במעמד קבלת התורה של ארץ ישראל. ייתכן שהקריאה בתורה במעמד זה היא הבסיס לתקנה האמורה: "עזרא תיקן להן לישראל שיהו קורין קללות שבתורת כהנים קודם עצרת, ושבמשנה תורה קודם ראש השנה" (מגילה לא ע"ב).

12 באבות דר' נתן (נוסחא א פרק לד ד"ה עשר נקודות) גרסה אחרת. את גרסת פסקי התוס' הביא גם הט"ז בשו"ע יורה דעה סי' ערד ס"ק ז. הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה יו"ד ג סי' קיד, וסי' קיז, טען שגרסת פסקי התוס' טובה יותר.

נשתנו. ואומר: "ואל היהודים ככתבם וכלשונם" (אסתר ח, ט), מה לשונם לא נשתנה, אף כתבם לא נשתנה.

כיצד עזרא יכול לשנות את הכתב בו ניתנה התורה למשה רבנו? השיב על כך הרב דוד בן זמרה (שו"ת רדב"ז, ג, סי' תמב):

אין דעתי מקבל וסובל שיהיה שום תנא או אמורא סובר שזה הכתב האשורי נתחדש לגמרי בימי עזרא. אלא כך הם הצעתן של דברים. כי עשרת הדברות הכתובים על הלוחות לכולי עלמא היו בכתב אשורית ובזה אין חולק כלל. והיינו דמ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין. וזה הכתב לא היו מכירין בו אלא מלאכי השרת. ובזמן שקבל משה רבנו עליו השלום את הלוחות, למדוהו האותיות וציורון וסודותן, ומיד נתן את הלוחות בתוך הארון ולא יצאו משם ונגזז בימי ירמיהו הנביא ולא ראה אותם אדם. ואפילו תימא שראו אותם בזמן מתן תורה, לא היו יכולין להסתכל בהן, כי "המכתב מכתב אלוקים" (שמות לב, טז) שאפילו בפני משה לא היו יכולין להסתכל. ואפשר שמשה רבנו עליו השלום מסר ליחידי הדור כגון אהרן ואלעזר ובצלאל צורות האותיות וסוד ציורון, ומרוב קדושת הכתב לא נתן רשות למשה כשכתב "ב ספרי תורות שיכתוב בכתב אשורי ונתנה להם בכתב עברי שהיו משתמשים בו שם ועבר והנמשכים אחריהם... וא"ת כיון שמרוב קדושתו לא ניתן רשות למשה רבנו עליו השלום שיכתוב בו התורה ויתן לשבטים, היאך ניתן רשות לעזרא שיכתוב בו התורה? ו"ל חדא, שאין הקב"ה מקפח שכר כל בריה. וכיון שהיה עזרא ראוי שתנתן התורה על ידו, הוצרך לשנות הכתב על ידו. ותו, כיון שכתבו המלאך והגיד אותו דניאל, כבר היו מכירין מקצת האותיות. ותו, דכל עוד שלא נגזז הארון היה מגין על המקדש, אבל בבית שני שכבר נגזז (יומא כא ע"ב), צוה שיכתבו ספר תורה בכתב אשורית שיהיה להם במקום הלוחות והארון להגין על המקדש, ואין מקדש מתכונן בלי שמות הקדש כתובים כתקנן בכתב אשורית.¹³

הכתב שכתב בו עזרא ניתן כבר למשה רבנו, אלא שהוא היה גנוז עד ימי עזרא. מדוע דווקא בימי עזרא השתנה הכתב, ומה משמעות הדבר? הרב מאיר שמחה הכהן מדינסק (משך חכמה, דברים לא, ט) הסביר על בסיס האמור בירושלמי (יבמות א, ו):

"ראה [רבי דוסא בן הרכינס] את ר' אלעזר בן עזריה וקרא עליו 'נער הייתי [גם] זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם' [תהילים לז, כה], מכירו אני שהוא דור עשירי לעזרא ועיניו דמיין לדידה".

הענין, כי מצאנו בעזרא ששינה הכתב. והוא כי באמת יאות לפי משפטי התורה אשר התורה תהא מסורה ביד ביד הנהנים הלויים, והזקנים אשר יש בהם כל מכמני השלמות, והפרושים היושבים בירושלים. וכל מי שנדבו לבו להתקרב אל התורה יבא לירושלים, כמו שמצאנו בר' אליעזר בן הורקנוס... ומפני זה היה התורה כתובה בכתב עברי, למען לא ילמד מי שאינו ראוי, ויהיה כזורק אבן למרקוליס, ולא ירהב הנער בזקן לאמר: גם אנכי הרואה ויודע סתרי החכמה כמוך. אמנם עזרא ראה בזמנו לפי פזור ישראל בעמים והשכח מאתם עקרי תורה [כאשר מצאנו בנחמיה ובדברי הימים] ונסתם החזון ובטלו הרואים באספקלריא המאירה, יותר נאות לכתבה בלשון מובן לכל הרוצה לדעת, "חכמות בחוץ תרונה" (משלי א, כ), ומוטב להגיע אל המטרה הנאותה להרחיב הדעת בארץ [כאשר באמת נתפשטה עד מאוד התורה בזמן בית שני, כידוע] ולסבול ההיזק המגיע

13 דברים נוספים בעניין זה כתבו: ריטב"א, מגילה ב ע"ב; הרב יוסף אלבו, ספר העיקרים ג, טז; שו"ת מהר"ם אלשקר סי' עד; מהר"ל, תפארת ישראל פרק סד; הרב ראובן מרגליות, מרגליות הים, סנהדרין שם; הרב מנחם מנדל כשר, תורה שלמה, חלק כד על תרגומי התורה; חלק כט על שינוי הכתב.

אשר כבר הגיע מזה בבית שני כידוע מתלמידים שלא שימשו כל צרכם. וזה שפט ברוח הקודש רוח אלוקי אשר הופיע עליו ממרום, והפליגו חז"ל זה עד כי אמרו (כא ע"ב) ראוי היה עזרא להינתן תורה על ידו כמו על ידי משה. ואמרו (כד ע"א): "עילם – זכתה ללמוד ולא ללמד. מאי בבל? אמר ר' יוחנן: בלולה במקרא בלולה במשנה בלולה בתלמוד", עיין רש"י. וכן מצאנו ענין כזה לרבי אלעזר בן עזריה, שרבן גמליאל הנשיא היה בדעתו לסתום כל דבר המקובל ולבלי לפרש טעמו, כאשר מצאנו לו בכמה מקומות "מקובל אני מאבותי". וכן שלא לקבל רק הנאות להגיע אל מטרת השלמות ולמעט התלמידים, וכל מי שאין תוכו כבדו – אל יכנס (ברכות כח ע"א). לא כן ר' אלעזר בן עזריה, מצאנו לו שמיד שישב בנשיאות אמר: "כל הרוצה לכנוס יבא ויכנס, ואיתוספו ארבע מאות ספסלי בבי מדרשא" (ברכות שם). וכן בכמה מקומות תמצא שמפרש טעם של דבר, עיין בחגיגה (ג ע"א): "טף למה באין [למצוות הקהל]? אלא כדי ליתן שכר טוב למביאייהם". וכן בכל מקום הפליג בהתפשטות התורה וריבוי לומדיה, והוא שאמר (ירושלמי שם) "ועינו" – רצונו לומר עינו הצפויה למרחוק הבטה כללית כמו "עיני העדה" (במדבר טו, כד), וכמו "עיניך יונים" (שיר השירים ד, א), בהבטה אל הנהגת הכלל – הוא דומה להנהגת עזרא הסופר, ונכון.

הרא"ה קוק (מאמרי הראיה עמ' 209-211; הקדמה לעין איה – ברכות, א, עמ' טו-יז) הסביר בהרחבה רבה את משמעות שינוי הכתב, ובעקבות כך את ההבדל שבין משה לעזרא בלימוד התורה לעם:

שינוי הכתב היה דבר מסתעף מעבודת התורה בהצורה שהיתה צפויה לראשי אלפי ישראל, שמהם היו נביאים ובעלי הופעה אלקית ברוח הקודש, את אשר יפעל ישראל בימי מנוחתו השניה ימי בית שני, שהיו באמת רק ימים של כניסת כח כדי להתאזר לקראת המשא הגדול והארוך שהיה צריך לבא אחר כך סבל הגלות.

שינוי הכתב בתחילת בית שני נעשה כדי להכין את עם ישראל לקראת הגלות הארוכה שתבוא לאחר חורבן בית שני:

פעולת ישראל ע"י התורה ביחש העמים לא היתה ניכרת בכל ימי הבית הראשון. כל כבוד התורה היה פנימה בבית ישראל. הכתב הקשה והמלופף העברי לא היה אפשר לו לשמור את התורה בטהרתה רק בהיות ישראל עם שוכן בטח בארצו ולא הורק מכלי אל כלי, אז היו יכולים בחירי הכהנים והלוויים לעמוד על המשמר לכתב התורה להגיה ולשומרה מכל טעות. אותה השמירה הטבעית משבושים שבאים ע"י כתב מדמוי אות לאות אחרת שהוא גורם טעויות שיוכלו בהמשך הזמן לאבד חלילה כל הונה של תורה לא היה עם הכתב העברי, והיה דבר זה להורות שהתורה עפ"י דרך שמירתה אז בבית ראשון, טרם שבאו אנשי כנסת הגדולה וחכמי הדורות ועשו סייג ואזנים לתורה, היתה ראויה להשמר רק בעם יושב בארצו, שלא הוטל עליו טלטול גלות ופזור נורא, כאשר יעיד על זה הכתב, שהוא כתב שעלול להשתנות. ולוא היה הכתב הזה נוהג בישראל גם בגלות האומה הזאת, אז כבר עלו חלילה קמשונים רבים וכסו את פני התורה כולה ע"י החלופים של האותיות בצורתם מסופרים שונים, עד שבאו הדברים למעמד מסובך ומשונה מאד. על כן בראשית ימי בית שני שידעו גדולי עמנו שלא היתה גאולה שאין אחריה גלות, החלו לבצר עמדת האומה הרוחנית ע"י מעמד תורת ה' שתהיה יכולה להשמר גם בגלות המבהיל העומד אז אחר כתלנו. ותהיה ראשית המעשה של השמירה לתורה, גם באבדן כל מרכז לאומה, בשינוי מכתב עברי המלופף לכתב אשורי המאושר ומבורר באותיותיו הברורות, שבו תהיה השמירה נכונה משבושים של אותיות דומות, גם באפס המרכז של הכהנים והלוויים שומרי התורה גם עז מלכות. בכתב האשורי היתה התורה נכונה לצאת גם היא במדה בגלות עם ישראל.

שינוי הכתב הוא גם סימן לכל התקנות והסייגים שנתקנו במהלך בית שני, ובמיוחד בתחילתו בתקופת אנשי כנסת הגדולה. וכך המשיך והסביר הרא"ה קוק:

והכנת הגלות החלה כמו בערך הכתב, גם בערך דרכי התורה בשמירתה. לצורך שמירת התורה בגלות העתידה באו הסייגים התקנות והגזירות. הם הם שעמדו לישראל להיות לעם עולם לה' אלוקי ישראל, אשר קבלה עליה האומה באהבה רבה, "חדשים גם ישנים דודי צפנתי לך" (שיר השירים ז, יד), אלא שאם תחילת היותם של התקנות והגזירות היתה מפני הכרח הגלות, שמירת האומה לבל תטבע בים התלאות הנוראות שהיו עתידים לבוא עליה, הנה כל השלמה ושכלול אנושי בא מראש ע"י ההכרח, גם חיי החברה וכל התקונים המדיניים באים ע"י חזוק יד ההכרח. אמנם אחרי שההכרח מוציאם לאור אז יכיר האדם כמה מאושר הוא ע"י שקנה לו קנינים טובים ונעלים כאלה ולא יעזבם, לא רק מפני ההכרח כ"א מפני הטוב והנועם שמוצא בחיים המשוכללים. כן היא תוכן ההכרח הכוללת את האומה בכללה בדבר תושבע"פ וגזירות ותקנות חכמים להגדיל תורה ולהאדירה.¹⁴

...על כן מימות משה ועד עזרא כל זמן שלא נשתנה הכתב, וכל זמן שלא הונח בטבע התורה ההכנה להגנה של גלות וטלטלה, היה מתגבר בתורה דרך הבאור, הדרישה הבנויה ע"י ערכי הכללים שהם דומים לדרישת כל רעיון לא רק מצד עצמו, כי אם מצד הרעיונות שמטבעו להוליד עפ"י דרך ישרה. כן דרישת התורה שעפ"י הכללים אין הפרטים נולדים ומסתעפים זה מזה, כי אם כולם יחד יוצאים הם מהכללים הראשיים יסודי ועקרי התורה וסתרי טעמיה הגדולים "הואיל משה באר את התורה" (דברים א, ה). "עלי באר ענו לה" (במדבר כא, יז). אמנם עזרא שכבר ראה ראשית לו להכין הגנה לתורה גם לימי הגלות הארוכה הבאה, הוא ראה כי ההרחקה הגדולה שעפ"י דרך הבאור, שהוא יוצא מתכונת המאמר הפתוח, תוכל לבוא לפי מעוט הלבבות של הדורות ודלדול האומה במניעת מרכזתה וכחותיה הרוחניים והגשמיים לידי הפרת התורה. על כן התחיל להנהיג ביותר את דרך הפרוש, "מפורש ושום שכל" לדון בכל דבר עפ"י פרטיו ולדון את הפרטים אלו מאלו מבלי צורך ההעמקה ביסודי כללי עמקי טעמי תורה על כן מאז אבדה חכמת חכמינו, נשאר ביותר דרך הפרוש על חלקי התורה המעשיים.

שינוי הכתב אף הוא פרשנות לתורה שבכתב, ומכאן נסללת הדרך לפיתוח וללימוד התורה שבעל פה, לדרשנות ועמקות, לסברה ועיון, התקנת תקנות וגזירות גזירות. כל אלו היו כבר ממתן תורה, ובתחילת ימי הבית השני הם התממשו ויצאו אל הפועל. ההתחדשות בתורה שבעל פה נראית כדבר שנצרך בשל הגלות הארוכה, אך היא נצרכה ונדרשה לא רק בשל הגלות, אלא כדרך להבנה מעמיקה ורחבה של התורה שבכתב. "עזרא, שנשתנה הכתב על ידו, שאחד הטעמים הוא גם לקרב על ידי זה את דורו להבנת התורה ולימודה" (הרא"ה קוק, אגרות הראיה, ב, עמ' רכו).

סיכום

עזרא נמצא ראוי לקבל את התורה שבכתב, אלא שיש סדרי קדימות. התורה שבכתב ניתנה קודם, ורק אח"כ התורה שבעל פה. עזרא התחיל מהלך חדש במסירת התורה לאומה – תורה שבעל פה. הוא ינק את כוחו מאחרון הנביאים ששרד מסוף חורבן בית ראשון עד תחילת בית שני – ברוך בן נריה, וסגר בכך מעגל שהתחיל עם קבלת התורה ע"י משה רבנו בהר סיני. עזרא תרגם את התורה, ניקדה, שינה את כתבה, תיקן תקנות, ובכך אפיין, עיצב והנחיל לעם את התורה שבעל פה.

14 דברים דומים כתב הרא"ה קוק, עין איה – ברכות, ב, עמ' 413.